

RESEARCH OF MASTERS AND POSTGRADUATE STUDENTS

<https://doi.org/10.17721/2522-1272.2024.84.10>

UDC 316.658: 614.4:578.834.1(477)

The Role and Structure of Conspiracy Theories in the Discourse of Coronasceptics in Ukraine

Petro Zubar

<https://orcid.org/0000-0002-1538-8218>

PhD student

*Educational and Scientific Institute of Journalism, Taras Shevchenko National University of
Kyiv*

36/1 Illienka St., Kyiv, 04119, Ukraine

Corresponding author's e-mail address: petro.zubar@knu.ua

ABSTRACT

The main objective of the study is to identify the place and structure of conspiracy theories in the communication of Ukrainian coronasceptics. The methodology included content analysis of 200 videos from the 15 most popular YouTube channels of Ukrainian coronasceptic bloggers published during the pandemic to identify conspiratorial messages. Message analysis was used to determine their consistency and their place in the overall narrative field. Discourse analysis was employed to define the roles of YouTube channel authors in shaping this field.

The results revealed eight most common conspiratorial messages that are consistent with each other and form a single narrative field of a global conspiracy theory. Some of these messages are fundamental, while others are auxiliary.

The findings suggest that conspiratorial messages play an important role in the communication of Ukrainian coronasceptics: they are present in more than half of the analyzed videos, and some authors spread all identified messages. A significant portion of these messages is connected to the Russian strategic narrative and the emerging "sovereign citizens" movement.

The significance of the study lies in better understanding the anti-vaccination discourse in Ukraine and creating a basis for developing a counter-narrative that will contribute to more effective combating disinformation and conspiracy theories in the Ukrainian media space.

KEYWORDS discourse; bloggers; YouTube channels; media literacy; narrative; conspiracy theory; conspiracy beliefs; manipulativeness; COVID-19; social media.

© Petro Zubar, 2024

УДК 316.658: 614.4:578.834.1(477)

Місце та структура конспірології в дискурсі коронаскептиків в Україні

Зубар Петро Максимович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Навчально-науковий інститут журналістики, аспірант, <https://orcid.org/0000-0002-1538-8218>

Резюме

Метою дослідження було виявити місце та структуру теорій змови в комунікації українських коронаскептиків щодо COVID-19.

Проведено контент-аналіз 200 відео з 15 найпопулярніших YouTube-каналів українських блогерів-коронаскептиків, щоб ідентифікувати конспірологічні меседжі. Проаналізовано меседжі і визначено ступінь їх узгодженості та місце кожного з них у наративному полі. Метод дискурс-аналізу використано для визначення ролей авторів каналів, які вони грають для формування цього поля.

У результаті виділено вісім найпоширеніших конспірологічних меседжів, які узгоджені між собою та формують єдине наративне поле глобальної теорії змови. Деякі з цих меседжів є фундаментальними, а інші – допоміжними.

Дослідження свідчить, що конспірологічні меседжі посідають важливе місце в комунікації українських коронаскептиків: вони присутні в понад половині проаналізованих відео, а деякі автори поширюють усі виявлені різновиди меседжів. Значна частина цих меседжів має зв'язок з російським стратегічним наративом, а також з рухом «суверенних громадян», який набуває популярності в різних країнах.

Отримані дані сприятимуть кращому розумінню антивакцинової риторики та створенню підґрунтя для розробки контрнарративу, що сприятиме ефективнішій боротьбі з дезінформацією та конспірологією в українському медіапросторі.

Ключові слова: дискурс; блогери; YouTube-канали; медіаграмотність; наратив; теорія змови, конспірологічні переконання; маніпулятивність; COVID-19; соціальні мережі.

1. Вступ

Пандемія COVID-19 стала глобальним викликом для системи охорони здоров'я і спричинила низку соціально-економічних криз. Пов'язана з нею інфодемія – масове поширення дезінформації – посилила ці кризові явища. За оголошенням ВООЗ, ця пандемія завершилася 5 травня 2023 р. Втім, навіть до офіційного завершення пандемії, рівень вакцинації в Україні залишався нижчим за середньоєвропейські показники, що пояснювалося, серед іншого, недовірою населення до вакцинації та системи охорони здоров'я (Korolchuk, 2023, с. 269). До підриву цієї довіри доклалися різні прояви інфодемії, зокрема і поширення теорій змови: вони створюють епістемічну невизначеність і можуть посіяти сумніви щодо вакцин навіть серед тих, хто не довіряє антивакциним наративам (Pertwee, 2022, с. 457).

Група дослідників вивчала дописи в українських соціальних мережах, щоб виявити комунікаційні кампанії, пов'язані з імунізацією проти COVID-19. Науковці дійшли висно-

вку, що недовіра до вакцин має багатогранну природу і не може бути зведена лише до теорій змови (Zakharchenko, 2022, с. 683). Разом із тим, їхнє дослідження показують, що меседжі «конспірологічної» кампанії (тобто ті, в яких наявні ознаки теорій змови) домінують серед інших.

Ще на початку пандемії голова ВООЗ Тедрос Аданом Гебреїсус заявив про необхідність боротьби з троями та прихильниками теорій змови, які поширюють дезінформацію та підривають реакцію на спалах хвороби⁹.

Втім, загалом можна стверджувати про недостатню увагу до дослідження теорій змови в українському науковому дискурсі. Це зі свого боку призводить до браку заходів щодо створення контрнарративу конспірологічним меседжам, які в нашому випадку підважують зусилля у боротьбі з коронавірусом.

Л. Макінтайр наголошує на необхідності формування такого контрнарративу щонайменше для викриття брехні та заперечення неправдивих тверджень, які можуть сприяти переходу від звичайного незнання до деніалізму, коли люди перестають дослухатися і до фактів, і до здорового глузду (McIntyre, 2018).

Мета цього дослідження – виявити місце та структуру теорій змови в комунікації українських коронаскептиків щодо COVID-19. Це сприятиме кращому розумінню антивакцинного дискурсу та створенню контрнарративу.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

- виявити та описати провідні меседжі конспірологічного характеру, які поширюють українські блогери-коронаскептики та противники вакцинації;
- визначити, хто з таких блогерів схильний до конспірології;
- з'ясувати, які меседжі є більш загальними і такими, що формують наратив, а які є допоміжними;
- визначити, наскільки помітним є зв'язок конспірологічного наративу, який формують коронаскептичні автори YouTube-каналів, з російським стратегічним наративом.

2. Теоретичне підґрунтя

Теорія змови – це спроба пояснити якусь подію чи явище шляхом посилання на підступи впливових людей, які намагаються приховати свою роль (принаймні до тих пір, поки їхні цілі не будуть досягнуті). Такої точки зору на теорії змови дотримуються вчені з Гарвардського університету К. Санстейн та А. Верм'юл, в роботі яких ідеться про «теорії змови, які є хибними, шкідливими та невинуватими (в епістемологічному сенсі)». В роботі також обговорюються різні розуміння природи таких теорій змови та різних версій видів помилок, зроблених тими, хто їх дотримується (Sunstein, 2009, с. 205).

Для нашого дослідження доречно орієнтуватися на пропонувані М. Баркуном принципи, які лежать в основі будь-якої теорії змови (Barkun, 2013, с. 3–4):

- припущення, що нічого не стається випадково;
- припущення, що все насправді не так, як здається на перший погляд;
- припущення, що все в світі взаємопов'язано між собою, в тому числі і через складні причинно-наслідкові зв'язки.

У роботі М. Яковлева приділено велику увагу дослідженню найпопулярніших сучасних теорій змови та інструментів, якими послуговуються конспірологи. Вчений наводить різні погляди на класифікацію конспірології, визнаючи, що типологізація цього феномену є складним завданням (Яковлев, 2013).

⁹ Йдеться у матеріалі “Immunizing the public against misinformation”, опублікованому на сайті ВООЗ 25 серпня 2020 р.

Медійний аспект розповсюдження теорій змови в Україні цікавив науковців здебільшого у розрізі російської пропаганди. Так, Т. Кузьо стверджує, що російські політтехнологи, припускаючи участь США в демократичних революціях, зокрема протестах 2004 року в Україні, сформували антизахідну конспірологію в Україні, яка була прийнята тодішніми українськими елітами для протидії як внутрішнім загрозам, так і під час критичних політичних подій (Kuzio, 2011, с. 222).

Пізніші дослідження вказують на те, що тактику популяризації теорій змови російською пропагандою можна вважати успішною. Наприклад, у 2020 р. науковці зафіксували, що на сході та півдні України спостерігається високий рівень переконання щодо зовнішнього управління Україною колективним Заходом, а також щодо проведення американцями медичного експерименту над українцями за сприяння У. Супрун (Gentile, 2022). Дослідники доходять висновку, що поширення прокремлівськими медіа теорій змови щодо подій на пострадянському просторі дає змогу російським політичним лідерам поглибити наявні суспільні тріщини, водночас утворюючи нові.

Загалом же російський нарратив про «зовнішнє управління» є найбільш активно «експортованим» місцевими агентами впливу та одним з найефективніших. У звіті Українського кризового медіа-центру стверджується, що розповсюдження нарративу, згідно з яким над українцями до того ж проводиться масовий експеримент, відбувалося в межах заходів з популяризації антивакцинації в Україні¹⁰. У цьому дослідженні автори також покликаються на опитування, яке у 2020 р. показало, що 46% українців погоджувались з тезою про те, що Україною керує Міжнародний валютний фонд¹¹.

Група науковців з Франції зазначає, що за сприяння соціальних мереж оманливі чутки та теорії змови, пов'язані з походженням COVID-19 та пандемією взагалі, поширилися світом (навіть швидше за сам вірус) та почали розповсюджувати страхи та плутанину, створюючи паніку та сприяючи нагнітання страху, расизму та ірраціональної поведінки (Deroux, 2020, с. 2). К. Лі, згадуючи це дослідження, погоджується, що емоції мають вирішальне значення для розбудови солідарності під час пандемії, особливо коли люди ізольовані та фізично віддалені через карантин. Вивчаючи реактивні онлайн-коментарі до новин про COVID-19, дослідниця доходить висновку, що прихильники різних теорій змови щодо походження хвороби використовують схожі дискурсивні стратегії та мову ворожнечі. Авторка зазначає, що хоча конспірологічні теорії і неможливо зупинити, результати критичного дискурс-аналізу можуть допомогти формуванню медіаграмотності рядових представників онлайн-аудиторії, які самі не помічають використання прихованих та потенційно небезпечних дискурсивних стратегій (Lee, 2022, с. 233).

Фактор солідарності, згаданий у цих роботах, на нашу думку, є важливим в контексті дослідження конспірології. Дослідники помітили, що екстремістські групи та рухи, відомі ще до пандемії, мобілізуються довкола теорій змови, пов'язаних зокрема з пандемією. До того ж локдаун дав людям змогу проводити більше часу онлайн, що могло сприяти поширенню ідей, наприклад, руху «суверенних громадян» (Tarlin, 2023). Цей рух має різні форми в різних країнах, але ґрунтується на схожих переконаннях, особливо коли йдеться про COVID-19. Його послідовники відкидають легітимність уряду та правових систем, вважаючи, що люди можуть існувати поза цими структурами. Вони часто закликають до «паперового тероризму» – перевантаження державних органів беззмістовними скаргами

¹⁰ Аналітичний звіт Групи з аналізу гібридних загроз Українського кризового медіа-центру «Огляд основних операцій російського інформаційного впливу в Україні за перше півріччя 2021 року».

¹¹ «Як змінились уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19», фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» на замовлення ГО «Детектор медіа», серпень 2020 р.

та зверненнями, поширюють інструкції з ухилення від сплати податків чи боргів, створюють паралельні державні утворення зі своїми «паспортами», а іноді навіть вдаються до радикальних чи екстремістських дій (Sarteschi, 2020, с. 4).

К. Салазар-Фернандес з групою дослідників наголошують, що конспірологічні переконання щодо вакцини проти COVID-19 пов'язані з меншою вірою в ефективність вакцини й негативно впливають на сприйняття ефективності вакцини. Автори стверджують, що майбутні дослідження повинні зосередитися на створенні чітких, доступних і переконливих повідомлень, які протидіють конспірологічним переконанням і зміцнюють довіру до вакцини. Такі зусилля можуть суттєво вплинути на формування ефективної політики охорони здоров'я (Salazar-Fernández, 2023, с. 11).

В одному з небагатьох українських досліджень коронаскептичної конспірології Є. Джиджора аналізує маніпулятивні методи поширення теорії змови, зосереджуючи увагу на єдиному кейсі: «Коронавірус запустили для того, щоб встановити вишки 5G та вакцинувати всіх людей на планеті». Слід зауважити, що і джерелами дослідження в цій роботі є кілька публікацій лише однієї блогерки, яка до того ж діє не в українському медійному полі. Дослідник підкреслює важливість того, щоб технології створення та розповсюдження теорій змови стали предметом подальшого наукового вивчення (Джиджора, 2021, с. 46).

Ми вважаємо недостатнім рівень дослідженості згаданих технологій, а також дискурсивних прийомів конспірологів саме в Україні, де спостерігається високий рівень схильності до віри у теорії змови.

3. Методи дослідження

Джерелами цього дослідження стали публікації найбільш активних суспільно-політичних YouTube-каналів. Користуючись оглядами дезінформації від Детектор Медіа, VoxUkraine, Texty.org та інших українських фактчекерських медіа, отримано список каналів, які постійно та систематично поширювали інформацію про епідемію COVID-19 чи пов'язані з епідемією явища (карантинні обмеження, вакцинація тощо).

З цих ресурсів обрано 15 таких, що мають найбільшу аудиторію. Авторами цих каналів є 13 українських блогерів (чи блогерських колективів), які системно виступають проти вакцинації від COVID-19 або публікують контент коронаскептичного характеру. Відібрано по 35 відео, опублікованих на згаданих вище каналах у період від початку до закінчення пандемії коронавірусу (з березня 2020 до травня 2023 р.). Загальна кількість відібраних відео становить 525 публікацій. З них виокремлено такі, де йдеться про теми, пов'язані з COVID-19 (карантинні обмеження, вакцинація тощо), з кількістю переглядів понад 1000 (загалом 200 публікацій).

Застосовано метод контент-аналізу для ідентифікації в цих відео меседжів, пов'язаних із коронавірусом. Для цього кодували текстову (заголовки, написи на обкладинках та в самих відео), графічну (обкладинки та зображення) та звукову (промови авторів або інших спікерів) інформацію.

Серед меседжів виділяли такі, що містили компоненти чи ознаки конспірології, визначені в роботах К. Санстейн, А. Верм'юлом та М. Баркуном. Узагальнивши їх, отримано вісім найбільш поширених блогерами-коронаскептиками конспірологічних меседжів.

Використовуючи метод аналізу меседжів, визначено ступінь їх узгодженості та місце кожного з них в загальному нарративному полі. За допомогою дискурс-аналізу визначено ролі кожного з авторів YouTube-каналів, які вони відіграють для формування цього поля.

4. Результати і обговорення

4.1. Поширеність теорій змови серед блогерів-коронаскептиків

Для визначення списку найпопулярніших каналів враховано кількість підписників та переглядів відео на них. Ці дані (актуальні станом на 01.12.2023) наведено у таблиці (див. табл. 1).

Таблиця 1

Назва каналу	Автор(и) каналу	Кількість підписників, тис	Перегляди
Тарас Юрист Адвокат Одесса	Тарас Никифорчук	706 (+59.0 ¹²)	138 854 262
ЮрАналітика – Адвокат Сергій Гула	Сергій Гула	581 (+22.0)	128 876 689
Адвокат Болтик	Антон Болтик	390 (+36.0)	62 108 412
ДНК	Олексій Кутепов, Жан Новосельцев	249 (-1.0)	23 387 210
Антон Гура	Антон Гура	163 (+24,0)	14 640 244
Знай Свої Права!	Мар'ян Чава	140 (+58,6)	18 520 527
Остап Стахів ¹³	Остап Стахів	135 (0)	17 513 024
Жан Новосельцев	Жан Новосельцев	130 (+25,0)	18 403 823
РОБОТАЄ / Володимир Паньчак	Володимир Паньчак	107 (+33,2)	10 912 093
TRIGGER MMA	Анатолій Якименко	61,7 (+7,1)	11 203 834
Александр Надёжа	Олександр Надьожа	59,6 (+0,7)	8 291 818
Сергій Філіпенко	Сергій Філіпенко ¹⁴	58,1 (+6,0)	5 940 992
Надёжный Журналист	Олександр Надьожа	46,3 (-1,3)	6 495 707
Анатолій Якименко	Анатолій Якименко	27,5 (+2,2)	1 827 843
Ольга Яремійчук	Ольга Яремійчук	15 (+1,3)	751 103

Виявилося, що з моменту офіційного завершення пандемії у травні 2023 р. (та зниження зацікавленості аудиторією тематикою коронавірусу), кількість підписників на більшості каналів коронаскептиків збільшилася. Це пов'язано з тим, що блогери продовжують публікувати контент, не обмежуючись темою COVID-19. Наприклад, з початком повномасштабного російського вторгнення в Україну автори каналів почали приділяти увагу війні та пов'язаним з нею явищам. У попередньому дослідженні автори виявив, що деякі блогери-коронаскептики проводять конспірологічний зв'язок між коронавірусом і війсь-

¹² у дужках вказана різниця з кількістю підписників на 01.05.2023 р. (завершення пандемії COVID-19)

¹³ канал заблоковано у лютому 2023 р.

¹⁴ не зважаючи на те, що канал названий іменем Сергія Філіпенко, у відео фігурують різні люди, які зазвичай не називають своїх імен

ковою агресією та її наслідками. В згаданій роботі автор довів інституційний зв'язок між більшістю цих блогерів (Зубар, 2023, с. 361).

4.2. Місце теорій змови в контенті блогерів-коронаскептиків

В дослідженні узагальнено поширювані у відео конспірологічні меседжі. У таблиці (див. табл. 2) наведено стислий опис популярних серед блогерів-коронаскептиків меседжів та цитати-прикладі з них.

Таблиця 2

Меседж та опис його суті	Цитата-приклад ¹⁵
М-Т (тотальний контроль) Впроваджується тотальний контроль над населенням COVID-19 (тут і далі – або пов'язані з ним обмеження) необхідний для контролю над населенням.	«Мета політиків – прирівняти вакцинацію до побутових звичок... Це робиться для того, щоб привчити до вакцинації та забезпечити безумовний доступ до організму» (А. Якименко, WXb5cIko2ak). «Це гра, і ми гравці, ви граєте. Це та ж гра в кальмара. Ти вибираєш собі роль, ким ти будеш. Або набрався сил і все усвідомив, або все життя у цій грі залишаєшся пішаками, на яких всі їздять. З нами грають. Треба хакнути цю систему і не підкорятися їй» (О. Надьожа, 1hXPP_CGyw). «Два роки тому багато хто прозрів, хто ходив в масках, пам'ятають, як ламалася воля людини, де люди мимоволі, опустивши голови, надівали ці намордники і закривали рот і терпіли. Багато людей стане ще більш зазомбованими, вони будуть зламані, і ними буде легше управляти» (М. Чава, 8cJYImpwQjg). «Правої свободи стане менше... Під дією тих чи інших захворювань можливості перевірки майна, автомобіля, зупинки, примусової госпіталізації, вимог конкретних, до речі щодо щеплення чи тієї самої чипізації... По інформації від Біла Гейтса, ... зараз активно розробляється можливість введення і запровадження ось цих чипів ... з необхідністю контролю переміщення людей» (С. Гула, 9aYiH2_UBH8).
М-Ш (штучність) COVID-19 чи його симптоми – штучні Коронавірус був створений штучно. Або ж симптоми, які пов'язують із захворюванням, насправді є наслідком штучного втручання.	«Поодинокі голоси вчених біохіміків і мікробіологів... говорять про те, що, власне, дефіцит кисню та падіння сатурації може бути сильно пов'язано з радіаційною небезпекою, випромінюванням вишок 5G» (О. Яремійчук, CdY9DQX6F14). «Команда з трьох німецьких вчених встановила, що хвороба має лабораторне походження» (А. Болтик, JkFoxMTJcRE). «Коронавірус – це хімічне отруєння гуанідином, який додають у воду бутильовану для знищення, стерилізації від мікрофлори» (О. Кутепов, E-s18DQPesA). «По протоколу чому померлих від цієї модної хвороби в целофан скручували і ховали так... Є така інформація, що в Німеч-

¹⁵ У дужках зазначені автор(и) каналу, на якому опубліковано відео, а також унікальний ідентифікатор відео, який за яким воно доступне на YouTube за посиланням у форматі <https://youtu.be/ІДЕНТИФІКАТОР>, наприклад: <https://youtu.be/E-s18DQPesA>. Цитати перекладено українською.

	<p>чині лікарі виявили, що це не вірус, а бактерія, яка може лікуватися звичайними антибіотиками. Це отрута» (С. Філіпенко, IC2cdi439T4).</p>
<p>М-П (прибуток) Коронавірус існує для отримання прибутків Певна (або одразу кілька) зацікавлена сторона заробляє на хворобі, карантинних заходах чи вакцинації, а тому сприяє її поширенню. Серед таких сторін називають політиків, деякі неприбуткові організації та фармакологічні компанії.</p>	<p>«Створення цифрових послуг електронної охорони здоров'я, щоб дозволити постачальникам послуг, тобто фармамафії і фармабізнесу, обмінюватися електронними рецептами та реzeюме пацієнтів. Другий елемент – підключення та обмін даними для досліджень... Їм дуже зручно проколоти і з боку постерігати, що з цього вийде» (Ж. Новосельцев, tOzPaD96oI) «Заробляють на тестах на ковід в антисанітарії на автовокзалах. Сидять на відкатах» (О. Надьожа, aXра673dfXc). «Американське управління санітарного нагляду і якості харчових продуктів і медикаментів оголосило, що обмежує використання вакцини «Джонсон і Джонсон». Причина в тому, що є величезний ризик синдрому згортання крові. Ми говоримо про тромбоз, який часто має наслідком летальність. По суті це заборона використання. Я не здивуюся, якщо цей засіб буде далі у використанні інших країн, включно з Україною. Десь ці партії треба буде відправити. За низькою ціною благодійна допомога, щоб в збиток не піти, або, може, чуть-чуть мати наварчик» (С. Гула, dBOfETC-R-c). «Лікарі також отримували свою стимуляцію. Вона може бути різною, але все одно зводиться до грошей... В Україні подвійна стимуляція – і лікарів, і пацієнтів, щоб вони йшли назустріч один одному за цими грошиками... Вакцина надається безплатно, і до безплатної вакцини ще потрібна і стимуляція, ще й лікарям. Чому медики не агітують без грошей?» (А. Якименко, k6OHvCJQ0mI).</p>
<p>М-Г (геноцид) Здійснюється спланований геноцид Захворювання (або ті симптоми, які пов'язують з коронавірусом) або вакцинація від нього покликані для знищення населення.</p>	<p>«Вони говорять: “Сталася модна хвороба, треба всіх присипати згори...” і з цим впораються військові, тому що вони і так сиплють, тільки трохи інші хімікати... Дозволяється використовувати біоциди. Для чого вони це роблять? Хтось каже, що нас підтравлюють, хтось каже, що це змінює клімат» (Ж. Новосельцев, 29gm_VmetZQ). «Зараз літаки не літають, вони включають систему “Харп”, розпилюють це, а ми дихаємо... Це така система, вона була розроблена американцями... це така радіолокаційна система. Йде таке нагнітання, змінюється іонізація... Таку систему “Харп” поставили в Маріуполі, коли почалася війна в 14-му році. Тому і зачистка така сильна тих територій була. Коли вмикають ті системи “Харп”, старайтеся поменше бути на свіжому повітрі, бо ніякі намордники та засоби захисту... нам не забезпечать належного захисту. Коли солі важких металів попадають в наш організм, то виникають оті всі симптоми, від яких люди помирають» (О. Стахів, QHJoukt2QWQ). «Або ми будемо об'єднуватися і протестувати проти того геноциду, що влаштували в Україні зокрема і на всій земній кулі, якщо ми не будемо боротися, ми програємо. Ворог в Україні сидить у нас на керівних посадах. Нас знищують фізично» (В.</p>

	<p>Паньчак, пс9lRx8-6Is).</p> <p>«До 2025 року залишиться всього чотири мільйони населення. Іде суцільне знищення українського народу. Так звані світові “швабри” [їдеться про економіста Клауса Шваба – прим.] говорять в своїх інтерв’ю, що Україна це буде перша країна, де буде зачистка територій» (М. Чава, mTh3g5fnpXg).</p>
<p>М-Е (експеримент) Здійснюється медичний експеримент COVID-19 – це масовий медичний експеримент, за який ніхто не несе відповідальності.</p>	<p>«Ті люди, які біжать на вколювання, які не розуміють, що над ними офіційно проводять експеримент, за який ніхто не несе відповідальності, і вони добровільно дають дозвіл на цей експеримент... Скільки африканських людей вже загинуло від “добрих” експериментальних вакцин Біла Гейтса» (О. Яремійчук, Mgd0nYwqfXI).</p> <p>«Профільні відділення захворювання легень будуть досліджувати нові протимодних процедур препарати. Також з’являться і “Астрозенека” і “Пфайзер”, і “Біофарма”... Головне – де це буде випробуватися. Американці стверджують, що смертність 50%. З 2020 міжнародні компанії замовляють клінічні випробування на українських людях» (А. Гура, i0SxUаро080).</p> <p>«Ми вже знаємо, і рішеннями судів це підтверджено, що над нами проводять медичний експеримент. 31.12.21 був наказ МОЗ дозволити проведення клінічних випробувань лікувальних засобів, що спрямовані на ліквідацію модного захворювання. Але над ким? І яким способом?» (А. Болтик, qсYzsFF_IU).</p> <p>«Відповідальних в центрі щеплень немає. Чим колють – ні нам не говорять, ні тим, кому колють. Нема холодильних камер. Жижу якусь колять, а холодильних камер нема. Людина підписує, що бере на себе відповідальність, що в неї вколюють цю жижу і дає право збирати свої персональні дані, які тут же відправляють кудись, мені невідомо куди, в міжнародні структури, це все йде звіг. Баранів на убій, і ще звітують. Поліклініки закривають, а вже колють в торгових центрах, де бруд, сміття» (О. Стахів, DiqU_arN4b8).</p>
<p>М-З (заякування) Людей просто заякують коронавірусом Уряди країн (або українська влада зокрема) за допомогою COVID-19 чи карантину заякують своє населення, хоча насправді хвороба не є страшною.</p>	<p>«В березні 2020, коли почався цей цирк з ковідом, і він тривав 20-й рік, потім 21, нас всіх кололи, вимагали оці всі QR-коди, чипували нас і тому подібне, лікували нас від хвороб, які назвали б моднокороною хворобою... Всі-всі держави як під копірку вводили на своїх територіях лохдаун. На простий народ спустили всіх поліцаїв, щоб нас гнобили за оці намордники на обличчі і таке подібне» (В. Паньчак, VF3VfQlujwY)</p> <p>«Ляшко зробив заяву, що закриття парків і скверів з епідеміологічної точки зору повністю не має сенсу. Це зроблено просто, щоб заякати народ. Завдяки цьому психологічному ефекту у людей з’явилося відчуття небезпеки і необхідність дотримуватися карантину, який запровадив уряд... Може, вони самі в це не вірять і вважають, що все абсурд і неправда, тому вони і не бояться захворіти. А ви носіть маски, а то вас оштрафують... Такі дії з заякування народу. Заякали мільйони» (Т. Никифорчук, e8hW65L5qYс).</p> <p>«Усі оті закони діють лише на хворих і у випадку надзвичайно-</p>

	<p>го стану... А ви бачили відповідь від МОЗ, що епідемії в Україні немає. Немає і карантину введеного... Вас просто залякують... Тобто ви зрозуміли, не ведіться. Це вас беруть на понт... Думають, а раптом ви злякаєтесь і наробите помилок, надасте їм інформацію про себе» (С. Філіпенко, 72s0tszDB9c).</p>
<p>М-У (управління) Україна перебуває під зовнішнім управлінням Україною насправді управляють країни Заходу, міжнародні організації чи транснаціональні корпорації, а національний уряд тільки виконує їхні доручення.</p>	<p>«Росія напала, і в нас К-19 випаровується, не стало його. Але дана угода якраз боротьба з лохотроном К-19, все запускає. Що цікавого в цій угоді? Якщо Україна захоче вийти, вона може вийти, але всі програми, які вона взяла по цій угоді, вона повинна їх дозавершити... Рішення комісії з якогось дива прирівнюються до рішень Європейського суду... Плюс Україна, коли приймаються рішення по ній, вона не має засідати в тій комісії. Лише доводяться до відома України рішення щодо України. Тобто ми фінансуємо, а рішення не приймаємо» (А. Болтик, G2sehV3FqBM).</p> <p>«Яка незалежність, коли наРОД в намордниках? Поки ми б'ємось на смерть брат з братом, євреї переберуться жити в Україну» (О. Надьожа, QG42Hrqn860).</p> <p>«Журнал Economist контролюється силами, які планують знищити людство на цій землі. Після виходу <i>(статті про всадників апокаліпсису в 2019)</i> в 2020 році в березні розпочався цирк з так званим ковідобесієм. Нам всім вдягли намордники, нас всіх заганяли в дома, фактично були знищені всі права людини, наша особиста воля... і два роки знущались з нас...Всі країни приводили в хід те законодавство, ті рекомендації, які нам давала ВООЗ, і всі ви примітили, що це були абсурдні прийняття рішень. Нас лікували від хвороби, яка безсимптомна» (В. Паньчак, hVV9IR-0KQI).</p> <p>«Нам завжди будуть загрозовувати «надуті» спалахи пандемії, тому що ми не маємо суб'єктності... Якщо нам наші партнери дадуть чергову позику під зобов'язання закупити та реалізувати якусь вакцину від даного виробника, то пандемія буде. А якщо такого зобов'язання не буде, то і пандемії не буде. Тут не медичне питання» (А. Якименко, pE-t60_x9x8).</p>
<p>М-К (корпорація) Україна – «корпорація» Україна – не держава, а «корпорація» [а отже, українські державні органи нелегітимні, як і їхні вимоги, наприклад, носити маску або вакцинуватися – прим.]</p>	<p>«Україна – учасник міжнародної фінансової корпорації, створеної Міжнародним банком реконструкції та розвитку, який входить в групу світового банку. Центр в Вашингтоні, валюта США... Уряд України – це учасник міжнародної корпорації, а НБУ – це сховище для міжнародної фінансової корпорації. По статуту, нагадаю, НБУ – незалежна фінансова установа. Незалежна від кого? Від людей, громадян України... Нас ніхто не питав, і нам треба виходити з цієї матриці, заявляти статус людини, не підкорятися системі. Вийти з всіх ВООЗів, МВФ» (О. Стахів, LDDcPoJthLc).</p> <p>«За документами, ми знаходимося в морі, бо нам видали пас-ПОРТА корпорацій, тому що держав нема. Наша корпорація знаходиться десь в США в двоповерховому будинку, там офіс корпорації “Україна“... Пландемія не прокатила. Вони розуміють, що своїми жижами не встигли всіх переколоти. Це не наш</p>

	уряд, це уряд чужоземців... Кукловодів треба поміняти. Вони не мають права керувати» (О. Надьожа, vdx8bSn_yuo). «24 серпня 1991 року нам нав'язали незрозумілий суб'єкт і розказали, що ми незалежна держава. Насправді змінили УРСР на Україну. Чому дотепер немає визначеного юридично українського народу як власника?» (М. Чава, um_IHLPSneE).
--	---

Серед 200 відео, які потрапили до вибірки, в 115 (57,5%) міститься принаймні один зі згаданих конспірологічних меседжів.

Діаграма (рис. 1) демонструє кількість публікацій, в яких виявлені меседжі на підтримку теорії змови:

- М-Т. Впроваджується тотальний контроль над населенням;
- М-Ш. COVID-19 чи його симптоми – штучні;
- М-П. Коронавірус існує для заробітку;
- М-Г. Здійснюється спланований геноцид;
- М-Е. Здійснюється медичний експеримент;
- М-З. Людей навмисне залякують корона вірусом;
- М-У. Україна перебуває під зовнішнім управлінням;
- М-К. Україна – «корпорація»

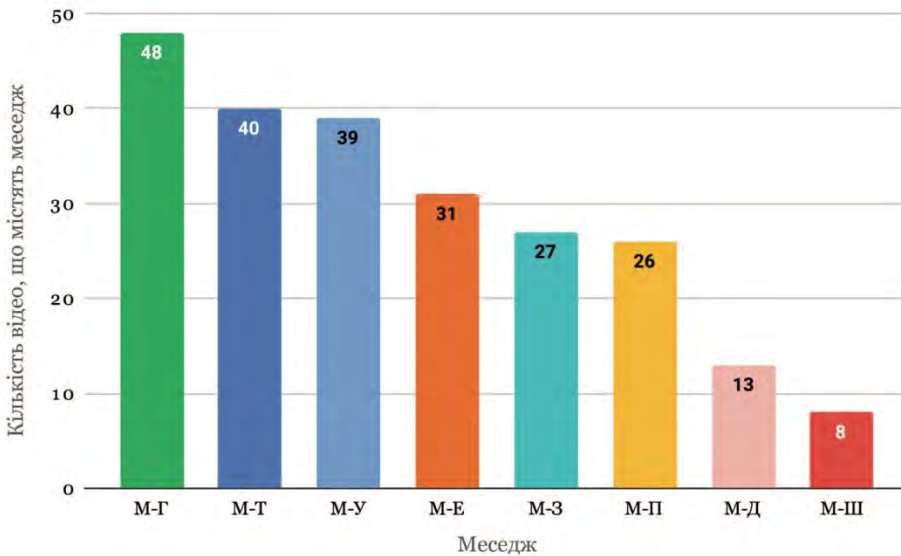

Рисунок 1. Кількість публікацій, в яких виявлені меседжі на підтримку теорії змови

Як видно з діаграми, домінують серед українських коронаскептиків є твердження, що захворювання або вакцинація від нього покликані знищити населення (М-Г). Другий за популярністю меседж – певна сторона використовує COVID-19 для тотального контролю над людьми (М-Т), ці меседжі є основоположними у теорії щодо формування так званого «Нового світового порядку». Він передбачає, серед іншого, знищення більшої частини

населення України (інколи – заселення її західними «хазяями») і подальший контроль над тими, хто вижив.

Майже таке саме поширення мають ті меседжі, які є частиною російського стратегічного нарративу, згідно з яким в Україні проводиться масовий медичний експеримент (М-Е), який можливий завдяки зовнішньому управлінню колективним Заходом та вигідний саме йому (М-У). Ці меседжі мають вказувати аудиторії на місце України як жертви у глобальній змові, інспірованій колективним Заходом.

Наступне за популярністю місце посіли «допоміжні» меседжі, які розкривають цілі поширення COVID-19 та запровадження карантинних заходів. Стверджується, нібито певна зацікавлена сторона (або одразу кілька таких сторін) заробляє на хворобі та засобах проти неї (М-П), а уряди країн використовують тактику залюкування (М-З) свого населення, хоча вірус не є страшним.

Менш популярним є меседж про те, що держави Україна не існує, а отже, і карантинні обмеження або вимоги вакцинуватися є нелегітимними (М-К). Втім, було б недоречно вважати його просто «поширеною версією» ідеї щодо західного зовнішнього управління в Україні. Схожі аргументи використовують в комунікації «суверенні громадяни», яким властиво заперечувати легітимність будь-яких держав (Tarlin, 2023). Цей меседж неможливо однозначно назвати частиною російської пропаганди. В згаданій країні існує свій майже ідентичний аналог цього руху – «громадяни СРСР», які не визнають саму російську федерацію та її закони (Sarteschi, 2020, с. 3). Їхня риторика схожа на аргументи, поширювані на каналах українських блогерів-коронаскептиків (наприклад, М. Чави чи С. Філіпенка), які в своїх конспірологічних теоріях заперечують той факт, що УРСР припинила своє існування.

Нарешті, найменш згадуваним є меседж про те, що COVID-19 має штучне походження або взагалі не існує (М-Ш). Згідно з ним, з погіршенням стану здоров'я інколи пов'язують сумнозвісні «вишки 5G», хоча серед українських коронаскептиків більш популярні звинувачення у бік бактерій (а не вірусу), отруєння «важкими металами» та іншими речовинами.

Враховуючи, що згадані нами блогери діють в одному дискурсивному полі, спостерігаємо певну узгодженість їхніх конспірологічних меседжів у єдиний нарратив. У своїх публікаціях блогери-коронаскептики самі аргументують логічний зв'язок між цими ідеями.

У загальних рисах картина світу, створювана цими меседжами, може мати такий вигляд:

Світові еліти планують встановити новий світовий порядок, головним завданням якого є тотальний контроль над населенням (М-Т) та отримання надприбутків (М-П). Для цього необхідно звільнити від населення територію України, щоб скористатися її природними ресурсами та заселити її іншими людьми чи навіть націями (М-Г).

Для більш зручного досягнення цієї мети запроваджуються такі заходи:

- *впровадження в Україні зовнішнього управління (М-У);*
- *залюкування населення нібито «смертельним вірусом» (М-З);*
- *отруєння людей за допомогою хімічних речовин, розпилених з літаків, та випромінювання з вишок (М-Ш);*
- *розрив звичних соціальних контактів та збільшення легеневих хвороб через носіння масок (М-Ш);*
- *продаж протиепідемічних засобів (масок) людям та вакцин урядам (М-П);*
- *введення чипів під час вакцинації (М-Т);*
- *проведення глобального медичного експерименту над людьми (М-Е).*

Задля уникнення такого майбутнього людям потрібно відмовитися від статусу фізособи у фейковій державі (насправді корпорації) «Україна», не вакцинуватися та не виконувати вимог протиепідеміологічних заходів.

4.3. Схильність блогерів до конспірології

Для визначення ступеня схильності кожного з авторів каналів до конспірології підраховано частку публікацій, в яких вони поширювали хоча б один з меседжів, серед загальної кількості відео на теми, пов'язані з COVID-19 (рис.2).

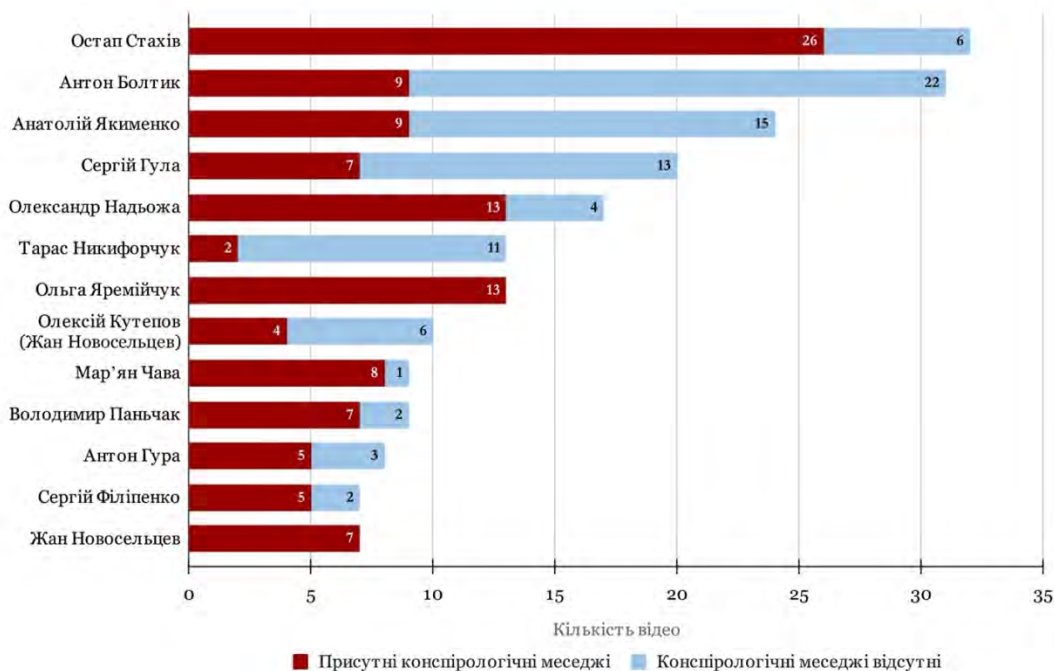

Рисунок 2. Частка публікацій, в яких блогери поширювали хоча б один з меседжів, серед загальної кількості відео на теми, пов'язані з COVID-19

З діаграми видно, що найбільша кількість публікацій (26 з 32), в яких обстоюються конспірологічні теорії, було опубліковано блогером О. Стаховим.

У відсотковому співвідношенні найбільше серед опублікованих відео, в яких йдеться про COVID-19, присутні конспірологічні меседжі у відео, опублікованих на каналах О. Яремійчук, Ж. Новосельцева та В. Паньчака – у кожному зі своїх відео вони виступають на підтримку теорії змови.

Блогери Т. Никифорчук, С. Гула та А. Болтик мають найбільшу аудиторію і при цьому поширюють найменше конспірологічних меседжів. Це пояснюється тим, що вони є частиною «правозахисної» групи та звертають увагу здебільшого на юридичний (а не «світоглядний») аспект коронавірусних обмежень та заходів з боротьби з захворюванням (Зубар, 2023, с. 360).

Втім, навіть серед найменш схильних до конспірології блогерів зустрічаються меседжі на підтримку теорії щодо проведення в Україні медичного експерименту. Загалом же

можна стверджувати про рівний розподіл конспірологічних меседжів серед блогерів-коронаскептиків (рис. 3).

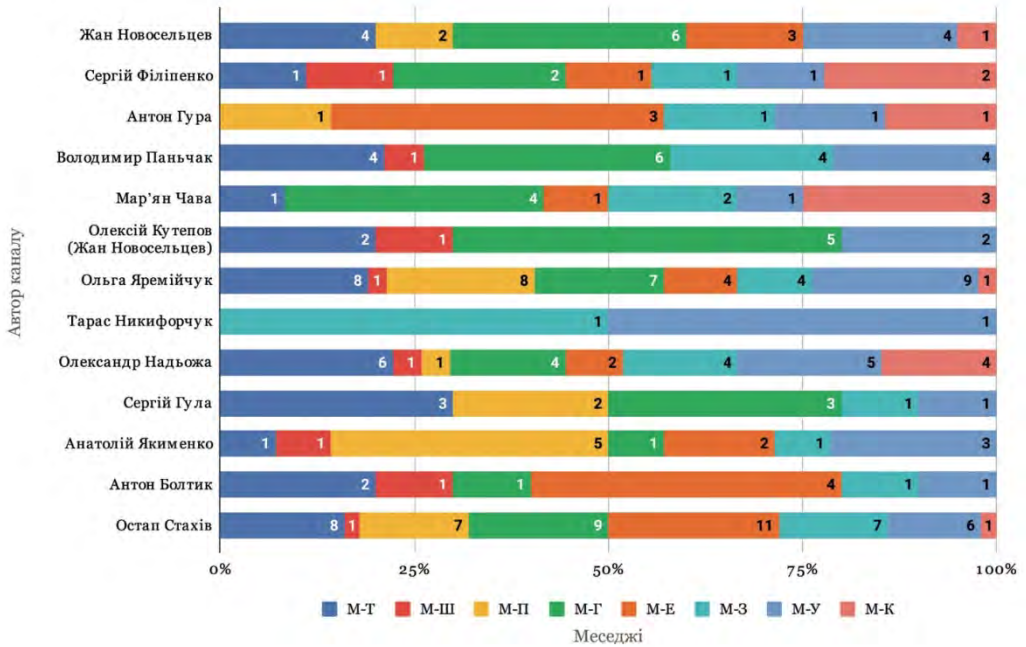

Рисунок 3. Розподіл конспірологічних меседжів серед блогерів-коронаскептиків

Найбільш схильний до конспірології представник противників вакцинації О. Стахів з різною частотою поширював всі вісім виокремлених нами меседжів. Він найактивніше виступає на підтримку ідеї щодо «медичного експерименту». Разом з ним до поширення всіх конспірологічних меседжів докладається дещо менш популярна блогерка О. Яремійчук, хоча сама вона більш схильна до обстоювання думки, що COVID-19 є засобом отримання прибутку світових еліт.

Інші ж блогери відіграють свої ролі в конструюванні загального наративу та поширюють певний набір меседжів конспірологічного характеру.

Наприклад, до заперечення існування України як держави, найбільше залучені М. Чава та О. Надьожа. Найактивніші апологети такої думки оперують псевдоюридичними аргументами, стверджуючи, серед іншого, що державні органи України є приватними структурами. Це (разом з іншими їхніми меседжами) робить їх дискурсивно близькими до згаданого нами руху «суверенних громадян». Наприклад, якщо його західні послідовники агресивно аргументують свою відмову від носіння масок чи вакцинації тим, що «вони не персони, а суверени» (Saterchi, 2021), їхні українські однодумці в аргументації використовують протиставлення «живих людей, а не фізичних осіб».

Водночас до поширення меседжу «спланованого геноциду» найактивніше долучаються В. Паньчак, Ж. Новосельцев та О. Кутепов. Примітно, що останні двоє часто вдаються до практики публікації на YouTube «вступного слова» до своїх відео, запрошуючи переглянути основну частину контенту на інших платформах, зокрема в їхньому Telegram-каналі. Пояснення такої стратегії наводять самі блогери – адже YouTube модерує

контент та блокує деякі відео, а подекуди і самі канали, які активно поширюють дезінформацію щодо коронавірусу.

Відносно невелику кількість поширених конспірологічних меседжів саме у YouTube-публікаціях А. Гури можна пояснити як «жанром» його контенту (який можна охарактеризувати подібним до «гонзо-журналістики») на цій платформі, так і спаданням його активності саме на цьому каналі комунікації.

Обмеження

Згадуючи про інші медіа-платформи, за допомогою яких скептики щодо вакцини комунікують зі своєю аудиторією, слід вказати на очевидні обмеження нашого дослідження. Так, джерелами цього дослідження є публікації тільки на YouTube, а не в інших соціальних мережах, відеохостингах чи месенджерах.

Також слід врахувати, що YouTube-канали (чи значна кількість відео) кількох популярних коронаскептиків, згадуваних у матеріалах українських фактчекерів, було заблоковано під час різних етапів нашого дослідження (йдеться про канали К. Стремоусова, О. Файст, О. Стахова та ін.), що завадило включити деякі публікації до джерельної бази.

5. Висновки

Проаналізувавши публікації авторів, скептично налаштованих щодо вакцинації від COVID-19, та коронаскептиків, визначено низку меседжів конспірологічного характеру. З'ясовано, що ці меседжі узгоджені між собою та формують єдине нарративне поле глобальної теорії змови. Одні з цих меседжів є фундаментальними та описують цілі таємничих сил. Інші меседжі є допоміжними та вказують на засоби, за допомогою яких описані цілі мають бути досягнуті, або ж вказують на місце України та українців (інколи «слов'ян») в картині глобальної змови.

Визначено, що конспірологічні меседжі посідають важливе місце у комунікації українських коронаскептиків: у понад половині відео зустрічаються ознаки конспірології, а в деяких відео містяться одразу кілька меседжів різного характеру. Кілька авторів каналів поширюють всі вісім виявлених у дослідженні меседжів, а деякі фокусують свою увагу тільки на кількох конспірологічних ідеях, і активно просувають саме їх.

Значна частина конспірологічних меседжів противників вакцинації є частиною стратегічного нарративу, поширюваного російською пропагандою. Так, серед них популярністю користується ідея впровадження в Україні зовнішнього управління, а також проведення над українцями медичного експерименту.

Заперечення державності України, яке є частиною одного з конспірологічних меседжів, може свідчити про дискурсивний зв'язок деяких українських блогерів-коронаскептиків з рухом «суверенних громадян», який стає дедалі популярнішим у різних країнах та набуває небезпечних форм.

Можна вважати перспективними подальші дослідження українського конспірологічного дискурсу. Доцільним було би вивчення контенту та меседжів, присвячених не лише COVID-19, а й іншим явищам, згадуваним у публікаціях: мобілізації, війні, введенням «цифрової валюти» тощо.

References

- Barkun, M. (2013). *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. University of California Press.
- Depoux, A., Martin, S., Karafillakis, E., Preet, R., Wilder-Smith, A., & Larson, H. (2020). The pandemic of social media panic travels faster than the COVID-19 outbreak. *Journal of Travel Medicine*, 27(3), 1–2. <https://doi.org/10.1093/jtm/taaa031>

- Dzhydzhora, Ye. (2021). Conspiracy theory as a propaganda communication model (how 5G towers are related to the coronavirus and B. Gates vaccines). *Dialog: Mediastudios*, (26), 37–51. <https://doi.org/10.18524/2308-3255.2020.26.225306>
- Gentile, M., & Kragh, M. (2022). The 2020 Belarusian presidential election and conspiracy theories in the Russo-Ukrainian conflict. *International Affairs*. <https://doi.org/10.1093/ia/iia053>
- Korolchuk, O., Vasiuk, N., Klymkova, I., Shvets, D., & Piddubnyi, O. (2023). COVID-19 Vaccination under Conditions of War in Ukraine. *Asian Bioethics Review* 15, 259–281 (2023). <https://doi.org/10.1007/s41649-023-00248-3>
- Kuzio, T. (2011). Soviet conspiracy theories and political culture in Ukraine: Understanding Viktor Yanukovich and the Party of Regions. *Communist and Post-Communist Studies*, 44(3), 221–232. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2011.07.006>
- Lee, C. (2022). Chapter 10. COVID-19 conspiracy theories as affective discourse. In *Conspiracy Theory Discourses* (pp. 215–238). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/dapsac.98.10lee>
- McIntyre, L. C. (2018). *Post-truth*. Cambridge, MA: MIT Press
- Pertwee, E., Simas, C., & Larson, H. J. (2022). An epidemic of uncertainty: rumors, conspiracy theories and vaccine hesitancy. *Nature Medicine*, 28(3), 456–459. <https://doi.org/10.1038/s41591-022-01728-z>
- Salazar-Fernández, C., Baeza-Rivera, M. J., Manríquez-Robles, D., Salinas-Oñate, N., & Sallam, M. (2023). From Conspiracy to Hesitancy: The Longitudinal Impact of COVID-19 Vaccine Conspiracy Theories on Perceived Vaccine Effectiveness. *Vaccines*, 11(7), 1150. <https://doi.org/10.3390/vaccines11071150>
- Sarteschi, C. M. (2020). Sovereign citizens: A narrative review with implications of violence towards law enforcement. *Aggression and Violent Behavior*, 101509. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101509>
- Sunstein, C. R., & Vermeule, A. (2009). Conspiracy Theories: Causes and Cures*. *Journal of Political Philosophy*, 17(2), 202–227. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9760.2008.00325.x>
- Taplin, P., Holland, C., & Billing, L. (2023). The sovereign citizen superconspiracy: Contemporary issues in native title anthropology. *The Australian Journal of Anthropology*. <https://doi.org/10.1111/taja.12480>
- Yakovliev, M. (2023). *Conspiracy theories. How (not) to become a conspiracy theorist*. Vikhola
- Zakharchenko, O., Avramenko, R., Zakharchenko, A., Korobchuk, A., Fedushko, S., Syerov, Y., & Trach, O. (2022). Multifaceted Nature of Social Media Content Propagating COVID-19 Vaccine Hesitancy: Ukrainian Case. *Procedia Computer Science*, 198, 682–687. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2021.12.306>
- Zubar, P. (2023). Part of the same conspiracy: linking the russia-ukraine war and COVID-19 in coronasceptic discourse in ukraine. *Scientific notes of V. I. Vernadsky Taurida National University, Series: Philology. Journalism*, (3), 359–366. <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.3/60>

Submitted 31.03.2024

Список літератури

- Barkun, M. (2013). *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. University of California Press.
- Джиджора, Є. (2021). Теорія змови як пропагандистська модель комунікації (як вишки 5G пов'язані з коронавірусом та «вакцинами Білла Гейтса»). *Діалог: медіа-студії*, (26), 37–51. <https://doi.org/10.18524/2308-3255.2020.26.225306>

- Зубар, П. (2023). Частина однієї змови: засоби пов'язування російсько-української війни та COVID-19 в коронаскептичному дискурсі в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, (3), 359–366. <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.3/60>
- Яковлев, М. (2023). *Теорії змов. Як (не) стати конспірологом*. Віхола
- Deroux, A., Martin, S., Karafillakis, E., Preet, R., Wilder-Smith, A., & Larson, H. (2020). The pandemic of social media panic travels faster than the COVID-19 outbreak. *Journal of Travel Medicine*, 27(3). <https://doi.org/10.1093/jtm/taaa031>
- Gentile, M., & Kragh, M. (2022). The 2020 Belarusian presidential election and conspiracy theories in the Russo-Ukrainian conflict. *International Affairs*. <https://doi.org/10.1093/ia/iiaa053>
- Korolchuk, O., Vasiuk, N., Klymkova, I., Shvets, D., & Piddubnyi, O. (2023). COVID-19 Vaccination under Conditions of War in Ukraine. *Asian Bioethics Review*. <https://doi.org/10.1007/s41649-023-00248-3>
- Kuzio, T. (2011). Soviet conspiracy theories and political culture in Ukraine: Understanding Viktor Yanukovich and the Party of Regions. *Communist and Post-Communist Studies*, 44(3), 221–232. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2011.07.006>
- Lee, C. (2022). Chapter 10. COVID-19 conspiracy theories as affective discourse. *У Conspiracy Theory Discourses* (с. 215–238). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/dapsac.98.10lee>
- McIntyre, L. C. (2018). *Post-truth*. Cambridge, MA: MIT Press
- Pertwee, E., Simas, C., & Larson, H. J. (2022). An epidemic of uncertainty: rumors, conspiracy theories and vaccine hesitancy. *Nature Medicine*, 28(3), 456–459. <https://doi.org/10.1038/s41591-022-01728-z>
- Salazar-Fernández, C., Baeza-Rivera, M. J., Manríquez-Robles, D., Salinas-Oñate, N., & Sallam, M. (2023). From Conspiracy to Hesitancy: The Longitudinal Impact of COVID-19 Vaccine Conspiracy Theories on Perceived Vaccine Effectiveness. *Vaccines*, 11(7), 1150. <https://doi.org/10.3390/vaccines11071150>
- Sarteschi, C. M. (2020). Sovereign citizens: A narrative review with implications of violence towards law enforcement. *Aggression and Violent Behavior*, 101509. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101509>
- Sunstein, C. R., & Vermeule, A. (2009). Conspiracy Theories: Causes and Cures*. *Journal of Political Philosophy*, 17(2), 202–227. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9760.2008.00325.x>
- Taplin, P., Holland, C., & Billing, L. (2023). The sovereign citizen superconspiracy: Contemporary issues in native title anthropology. *The Australian Journal of Anthropology*. <https://doi.org/10.1111/taja.12480>
- Zakharchenko, O., Avramenko, R., Zakharchenko, A., Korobchuk, A., Fedushko, S., Syerov, Y., & Trach, O. (2022). Multifaceted Nature of Social Media Content Propagating COVID-19 Vaccine Hesitancy: Ukrainian Case. *Procedia Computer Science*, 198, 682–687. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2021.12.306>

Надійшла до редакції 31.03.2024